

mgr Wojciech Żywczok- pedagog, doradca zawodowy, dyrektor Poradni Psychologiczno-Pedagogicznej w Bytomiu

Przeciwdziałanie agresji wśród młodzieży szkolnej

Istota zjawiska agresji

Obserwując codzienną rzeczywistość zauważyć możemy wiele zachowań, które możemy określić mianem agresji czy przemocy. Agresja jako pojęcie niejednoznaczne, stanowi przedmiot zainteresowań teoretycznych i badawczych przedstawicieli wielu dyscyplin naukowych. Sięgają po nie, między innymi, psychologowie, socjologowie, nauczyciele, dla których zjawisko agresji i przemocy jest przedmiotem codziennych działań praktycznych. Nasilenie, w ostatnim okresie, działań o charakterze agresywnym, budzi ich głęboki niepokój.

Analizując literaturę fachową zauważyć możemy, iż przez agresję rozumiemy zachowanie ukierunkowane na wyrządzenie krzywdy innym osobom, którego ze społecznego punktu widzenia nie można usprawiedliwić.¹ Jak podkreśla Barbara Pilecka agresją jest więc zamierzone działanie, w formie otwartej lub symbolicznej, mające na celu wyrządzenie komuś lub czemuś szkody, straty lub bólu.² Według Adama Frączka agresja to czynność mająca na celu zrobienie krzywdy i spowodowanie utraty cenionych wartości, zadanie bólu fizycznego lub spowodowanie cierpienia moralnego innemu człowiekowi.³

Na ogół jednak w definicjach agresji akcentowane są dwa zasadnicze elementy : agresywne zachowanie niesie za sobą negatywne skutki dla ofiary oraz jest intencjonalne. Warto także wyjaśnić inne pojęcia często utożsamiane z agresją. Mam tu na myśli zjawisko przemocy. Irena Pospiszyl określa przemoc jako wszelkie nieprzypadkowe akty godzące w osobistą wolność jednostki lub przyczyniające się do fizycznej, a także psychicznej szkody osoby,

---

¹ Okoń W. : Nowy słownik pedagogiczny. Wydawnictwo Akademickie „Żak”, Warszawa 2001, s. 15.

² Podaję za: Pilecka B.: Agresja jako zjawisko psychologiczne, s. 137-143.

³ Frączek A. (red): Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych. WPAN, Wrocław-Warszawa-Gdańsk 1979, s.93.

wykraczające poza społeczne zasady wzajemnych relacji.⁴ W tym ujęciu przemoc jest bardzo zbieżna z pojęciem agresji.

Wśród wielu analiz definicyjnych zjawiska agresji możemy wyróżnić następujące formy zachowań agresywnych:

- Agresja fizyczna- rozumiana jako przemoc fizyczna (ataki przy użyciu siły) : bicie, szturchanie, wyłudzenie pieniędzy, zmuszanie do pewnych zachowań, wandalizm, rozboje, agresja grupowa
- Agresja słowna: krzyki, przezywanie, używanie wulgaryzmów, drażnienie innych, rozpowszechnianie plotek, obmawianie
- Agresja w relacji: wykluczenie z grupy, mobbing⁵, grupowe ośmieszanie, poniżanie
- Agresja symboliczna: obraźliwe gesty w stosunku do drugiej osoby.

Zdaniem wielu psychologów agresja nie zawsze jest aktem przemocy, może mieć charakter konstruktywny i oznaczać rozwój lub destruktywny, równoznaczny z przemocą. Agresja konstruktywna (np. wywołanie konfliktu w słusznej sprawie) najczęściej prowadzi do zmiany norm społecznych, destruktywna (np. pobicie kolegi) do zachowań przestępczych. W codziennym życiu spotykamy się także z czynami uznanymi za agresywne, których celem jest jednocześnie rozwój i przemoc (np. wzajemne zabijanie się żołnierzy w wojnach narodowowyzwoleńczych). Występuje w nich społecznie akceptowane dążenie do wolności i nieakceptowana przemoc.

Na terenie szkoły, przykładem agresji konstruktywnej jest zachowanie ucznia osiągającego bardzo dobre wyniki w nauce, polegające na zadawaniu nauczycielowi w trakcie lekcji tzw. "kłopotliwych" pytań. Tego typu zachowanie wypływa z potrzeby wiedzy i rozwoju intelektualnego ucznia i jest społecznie akceptowane, łamie jednak normy społeczne obowiązujące na terenie klasy (np. przeszkadza nauczycielowi, bowiem burzy tok lekcji). Przykładem agresji destruktywnej jest kradzież (np. kurtki z szatni), czyn którego celem jest zabranie przemocą cudzej własności, społecznie nieakceptowany, łamiący prawo. Dla nauczyciela, zachowania agresywne ucznia niezależnie od tego czy mają charakter destruktywny czy też konstruktywny, stanowią duży problem w jego pracy dydaktyczno-wychowawczej.

---

⁴ Pospizyl I.: Przemoc w rodzinie. WSiP, Warszawa 1994, s.14.

⁵ przez mobbing należy rozumieć: terror psychiczny stosowany przez grupę wobec jednostki. Podaję za: Dambach K. Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2003. s. 7.

Jednym z mechanizmów regulujących stosunki między ludzkie w różnych grupach, instytucjach, środowiskach i układach społecznych jest zjawisko agresji jednostkowej i grupowej. Ta forma zachowań nie jest obca wojsku, więzieniom oraz instytucjom edukacyjnym: szkołom różnych typów, placówkom opiekuńczo-wychowawczym i resocjalizacyjnym. Zauważyć można postępujący wzrost tego zjawiska wśród dzieci i młodzieży szkolnej, graniczący z brutalizacją i okrucieństwem, deptaniem ludzkiej godności.

O narastaniu problemu agresji wśród dzieci i młodzieży świadczą nie tylko artykuły prasowe, ale także badania prowadzone przez kuratoria oświaty. Wykazują one wyraźny wzrost liczby agresywnych zachowań uczniów na terenie szkoły. Psychologowie rozróżniają agresję instrumentalną i reaktywną.⁶ Agresja instrumentalna (proaktywna) ma na celu uzyskanie czegoś, jest nakierowana na zdobycie określonych korzyści materialnych. (np. młody człowiek napada na drugą osobę i wrywa mu z ręki telefon komórkowy). Celem zasadniczym napastnika jest jedynie kradzież i zdobycie określonego przedmiotu, nie zaś skrzywdzenie drugiej osoby. O agresji reaktywnej możemy mówić wówczas , gdy celem jest zranienie lub skrzywdzenie drugiego człowieka (np. pobicie osoby z uwagi na uprzedzenia rasowe lub kulturowe). Natomiast działania mające na celu wyrządzenie szkody psychicznej określić możemy mianem agresji w relacji (wykluczenie drugiej osoby z grupy, rozsiewanie plotek)

Geneza powstawania zachowań agresywnych u człowieka

Spróbujmy przeanalizować koncepcje dotyczące źródeł powstawania agresji.⁷

1. Agresja jako instynkt . Przedstawiciele tej koncepcji przyjmują, iż agresja powstała w drodze ewolucji i jest potrzebna, a nawet konieczna do utrzymania gatunku- jako napęd działania. Zakłada ona więc, że człowiek rodzi się z gotowym instynktem walki, który jest mu niezbędny do przetrwania. Wiąże się z nim uczucie gniewu stanowiące impuls do działań agresywnych.
2. Agresja jako reakcja na frustrację. Frustrację rozumieć należy jako stan kogoś, kto jest pozbawiony uzasadnionej satysfakcji, osoby zawiedzionej w swych nadziejach, to stan niezaspokojenia naszych potrzeb.⁸ Stan taki powoduje napięcie emocjonalne, które

⁶ Guerin S., Hennesy E. : Przemoc i prześladowanie w szkole. GWP Gdańsk 2004, s. 9.

⁷ Danilewska J. : Agresja u dzieci- szkoła porozumiewania. WSiP Warszawa 2002, s. 11.

⁸ Sillany N. : Słownik psychologii. Wydawnictwo „Książnica” Warszawa 1994, s. 81.

może rozładować agresja. Zachowanie agresywne, w takim przypadku, może być skierowane na osobę lub przedmiot będący sprawcą frustracji. Mogą zostać jednak przeniesione na inne obiekty lub skierowane na siebie samego.

3. Agresja jako nabyty popęd. Niektórzy psychologowie sugerują, iż gniew jest wyuczonym popędem. Ponieważ agresja jest konsekwencją gniewu wystąpi ona wówczas, kiedy jest najsilniej wyuczoną reakcją na gniew.
4. Agresja jako nawyk. Przez nawyk rozumiemy zachowanie dobrze utrwalone, do tego stopnia, iż jest już realizowane bez pełnej kontroli świadomości.⁹ Agresja jest w tej koncepcji rozumiana jako nawyk atakowania innego człowieka lub przedmioty, czyli wyuczony sposób postępowania. Istotne jest tu zjawisko naśladowania- czyli człowiek może przejawiać tendencje do naśladowania zachowań innych. Jeśli więc często obserwuje zachowania agresywne, które nie spotykają się z karą, może uznać, iż taki winien być sposób zachowania.

Trudno jednoznacznie rozstrzygnąć, które z omawianych stanowisk dotyczących genezy agresji jest słuszne, nie ma bowiem wystarczająco silnych argumentów przemawiających jednoznacznie za jakkolwiek z nich.

Takie stanowisko reprezentuje Z. Skorny wyróżniając cztery rodzaje zachowań agresywnych:¹⁰

- Agresja frustracyjna- częstotliwość występowania u jednostki frustracji, przykrości, bezpośrednio determinuje zachowanie agresywne
- Agresja naśladowcza. Agresywne zachowanie bywa następstwem oddziaływania określonych modeli zachowania. Wystąpienie tego rodzaju agresji stanowi wynik mimowolnego naśladowania modeli agresywnego zachowania się, z którymi dana osoba styka się w swym otoczeniu. Osoba agresywna identyfikuje się z osobami znaczącymi, które przejawiają podobne zachowania. W przypadku dzieci często osobami znaczącymi mogą być negatywni bohaterowie filmów czy bajek.
- Agresja instrumentalna. Realizacja celu działania dokonuje się za pośrednictwem właściwej strategii postępowania kształtującej się pod wpływem dotychczasowych doświadczeń życiowych. Utrwalają, wzmacniają się czynności przynoszące danej jednostce korzyści. Wystąpieniu agresji instrumentalnej może sprzyjać nieprawidłowo ukształtowana hierarchia wartości, w której naczelnym celem staje się dążenie za

---

⁹ Danilewska J. : Agresja u dzieci- szkoła porozumiewania. WSiP Warszawa 2002, s. 21

¹⁰ Skorny Z.: Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się. PWN, Warszawa 1968. s. 45.

wszelką cenę do osiągnięcia osobistego sukcesu bez liczenia się z cudzymi potrzebami i interesami.

- Agresja patologiczna. Wynika z procesów chorobowych zachodzących w układzie nerwowym. Wskutek uruchomienia mechanizmów fizjologicznych osoba chora przejawia zaburzenia w zachowaniu pomimo braku frustracji, modeli negatywnego zachowania lub celów działania.

Siła i częstość występowania agresji i rodzaj zachowań zależą od : zadatków wrodzonych, aktywności własnej, wpływów środowiska i wychowania. Wśród wielu innych przyczyn zachowań agresywnych, zwłaszcza wśród dzieci i młodzieży psychologowie i pedagodzy społeczni wymieniają: bezkarność sprawców, niedostosowanie społeczne, przemoc w życiu społeczno-politycznym, poczucie alienacji wśród młodzieży, ogólny brak autorytetów oraz niewłaściwe postawy rodzicielskie.¹¹ Wśród najczęściej występujących objawów agresji w polskich szkołach wyróżnić możemy:

- z zakresu przemocy fizycznej: potracanie, bicie, zabieranie przedmiotów, pieniędzy
- z zakresu przemocy psychicznej : straszenie, grożenie, przymuszanie
- z zakresu przemocy werbalnej: obrażanie, używanie wulgaryzmów, wymyślanie
- z zakresu przemocy przeciwko rzeczom: niszczenie, brudzenie, zabieranie mienia społecznego
- z zakresu przemocy seksualnej: zaczepianie, przymuszanie

Sposoby redukowania agresji u jednostki

Istnieje wiele sposobów przeciwdziałania agresji. Wśród nich wymienić można: omawianie przyczyn gniewu i wrogości, modelowanie zachowania nieagresywnego, ćwiczenie umiejętności pokojowego rozwiązywania konfliktów, kompetencji komunikacyjnych i umiejętności prowadzenia negocjacji oraz sprzyjanie rozwojowi empatii, gdyż zapobiega ona występowaniu tendencji do dehumanizacji ofiary.

Zdaniem Barbary Pileckiej łagodzenie gniewu i agresji odbywa się na siedmiu etapach:¹²

---

¹¹ Surzykiewicz J.: Agresja w polskich szkołach w relacjach uczniów o sobie i innych, w. Agresja i przemoc w szkołach polskich i niemieckich, red. Ostrowska K. , Tatarowicz J. CMPPP Warszawa 1998 s. 42.

¹² Pilecka B.: Agresja jako zjawisko psychologiczne. s. 141.

- etap 1 – podjęcie odpowiedzialności- oznacza to , że pozbywamy się naturalnej tendencji do czynienia wymówek i usprawiedliwiania swojego gniewu poprzez potępienie innych, zrzucanie winy na coś zewnętrznego np. warunki społeczne. Zadaniem jednostki jest więc podjęcie działań na rzecz osłabienia w sobie tendencji do zachowań agresywnych.
- etap 2- stawanie się świadomym. W tym przypadku zadaniem oddziaływań terapeutycznych jest zachęcenie, by zająć się przyczynami agresji i uświadomienie sobie w jakiej są one relacji z naszą wizją szczęścia. Człowiek ma swoją wizję szczęścia, jeśli jej nie osiąga, lub jest ona nierealna popada w frustrację.
- etap 3- zrozumienie istoty gniewu i agresji. Człowiek musi zrozumieć podłoże powstawania zachowań agresywnych, musi umieć odpowiedzieć na pytanie: czego chce a czego nie jest w stanie osiągnąć. Pożądana jest umiejętność rezygnacji z niektórych celów i akceptacja rzeczywistości. Osłabia to poczucie gniewu
- etap 4 – niezbędna jest ogólna refleksja nad istotą swoich mechanizmów postępowania. Znając własne pragnienia i ograniczenia człowiek uczy się zrozumieć otaczającą rzeczywistość.
- etap 5- znalezienie alternatyw dla zachowań agresywnych. Wymaga to niezwyklej oceny moralnej znalezienia drogi do osiągnięcia swoich pragnień i celów.
- etap 6- relaksacja. Jeżeli człowiek żyje w stałym stresie i stanie frustracji ważnym wydaje się uczenie metod relaksacyjnych w celu wyciszenia układu nerwowego.
- etap 7- otwarcie serca- oznacza otwarcie na uczucie bólu i frustrację. Wówczas człowiek nie będzie odczuwał tak silnego lęku. Taka postawa powoduje iż człowiek rozwija w sobie samodyscyplinę, uczy się opierania na sobie, koncentracji na przeżytej chwili.

Sposoby redukcji agresji w grupie (na przykładzie środowiska szkolnego)

Zachowania agresywne mogą mieć różne przyczyny. Często wynikają one ze złożonych problemów medycznych. Są bowiem wynikiem chorób neurologicznych, psychicznych.

Najczęściej jednak wynikają z przyczyn środowiskowych. Najwięcej przejawów zachowań agresywnych obserwuje w środowiskach patologicznych. Osoby agresywne pochodzą z rodzin gdzie nadużywa się alkoholu, stosuje się przemoc.

Wśród dzieci i młodzieży znajdują się osoby w różnym stopniu narażone na dysfunkcje i wynikające z nich przejawy zachowań agresywnych. Możemy wyróżnić trzy stopnie zagrożenia¹³:

1. grupa niskiego ryzyka- zalicza się to osoby, które nie podejmują zachowań ryzykownych, są jeszcze przed ewentualną inicjacją
2. grupa podwyższonego ryzyka- do tej grupy należy ta młodzież, u której obserwujemy dość liczne przejawy zachowań agresywnych
3. grupa wysokiego ryzyka- należą do niej osoby, u których zachowania negatywne są głęboko utrwalone.

W populacji dzieci i młodzieży szkolnej najlicniejsza jest grupa niskiego ryzyka. Ponadto istnieje pewna zależność- im starsza klasa tym liczniejsza może być grupa z podwyższonego ryzyka.

Odpowiednio do stopnia zagrożenia działania profilaktyczne powinny być prowadzone na trzech poziomach:¹⁴

Profilaktyka pierwszorzędowa adresowana jest do grupy niskiego ryzyka. Działaniami prewencyjnymi obejmuje się szerokie, często nie zdiagnozowane populacje. Głównym terenem działania jest szkoła. Głównym celem tego rodzaju profilaktyki jest promocja zdrowego stylu życia i przez to zmniejszenie zjawiska agresji.

Profilaktyka drugorzędowa skierowana jest do grupy podwyższonego ryzyka. Jej celem jest ograniczenie głębokości i czasu trwania dysfunkcji.

Profilaktyka trzeciorzędowa, z kolei jest adresowana do grupy wysokiego ryzyka. Ma ona na celu przeciwdziałaniu pogłębianiu się procesu chorobowego i degradacji społecznej. Głównie jest to leczenie i działania resocjalizacyjne.

Z punktu widzenia skuteczności zapobiegania agresji niezwykle istotnym wydaje się działanie z jak największą grupą dzieci i młodzieży, możliwie wcześnie- w ramach profilaktyki pierwszorzędowej.

Wśród najbardziej skutecznych strategii profilaktycznych, skierowanych do dzieci i młodzieży szkolnej wyróżnić możemy:¹⁵

---

¹³ Szymańska J.: Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki. CMPPP Warszawa 2002. s. 31.

¹⁴ Tamże, s. 32

- działania informacyjne. Ich celem jest dostarczenie dostosowanych do wieku informacji na temat skutków niewłaściwych zachowań i tym samym umożliwienie dokonywania racjonalnych wyborów. Wśród najczęściej spotykanych działań informacyjnych zaliczyć możemy: rozmowy z uczniami, wykłady i prelekcje, instruktaże, pokazy filmów, prezentacje plakatowe itp.
- strategie edukacyjne. Ich celem jest pomoc w rozwijaniu ważnych umiejętności psychologicznych i społecznych takich między innymi jak:
  - umiejętności panowania nad własnymi emocjami,
  - zdolność automotywacji,
  - wytrwałość w dążeniu do celu, umiejętność podejmowania decyzji,
  - umiejętność odczytywania nastrojów i emocji innych osób,
  - radzenie sobie ze stresem,
  - umiejętność rozwiązywania konfliktów międzyrówieśniczych.
- strategie alternatyw. Celem tej strategii jest pomoc w zaspakajaniu ważnych potrzeb życiowych (sukcesu, przynależności) poprzez zaangażowanie się w działalność pozytywną- artystyczną, sportową, społeczną . Działania alternatywne polegają na stwarzaniu alternatyw dla zachowań agresywnych. Są to miejsca oferujące atrakcyjne zajęcia: kluby sportowe, koła zainteresowań, teatry amatorskie, harcerstwo.
- strategie interwencyjne, skierowane są na dzieci i młodzież przeżywającą liczne trudności (grupa podwyższone ryzyka). Program wczesnej interwencji wymaga znacznej indywidualizacji oraz profesjonalnego podejścia osoby pomagającej.

Pedagodzy pracujący z młodzieżą są zgodni, iż najbardziej skuteczną wydaje się strategia pomagająca zapewnić konstruktywne sposoby spędzania wolnego czasu i rozwijania twórczości dzieci i młodzieży (strategia alternatyw).

Psychologowie, pedagogzy oraz nauczyciele opracowali różnorodne programy działań mających służyć zahamowaniu agresji. Jedne z nich polegają na uczeniu agresywnych dzieci odmiennych sposobów osiągania korzyści. Inna polegają na wdrażaniu u agresywnych ludzi wzorców myślenia przeciwdziałającego eskalacji agresji. Trzecią metodą jest karanie agresywnych osób. W moim odczuciu najbardziej skuteczne wydaje się właśnie

---

¹⁵ Tamże, s. 35

oddziaływanie profilaktyczne. Wśród wielu programów profilaktyczno-wychowawczych na wyróżnienie zasługują : ¹⁶

- „Spójrz inaczej na agresję”. Program wychowawczo-profilaktyczny autorstwa A. Kołodziejczyka, E. Czermierowskiej i T. Kołodziejczyka. Jego celem głównym jest kształtowanie umiejętności radzenia sobie z własnymi negatywnymi emocjami oraz przemocą z zewnątrz. Przeznaczony jest dla uczniów ostatniej klasy szkoły podstawowej oraz gimnazjum
- „Jak żyć z ludźmi”. Australijski program profilaktyczny w polskim opracowaniu A. Kobiątki. Głównym jego celem jest rozwinięcie najważniejszych umiejętności interpersonalnych:
  - komunikowania się z ludźmi,
  - podejmowania decyzji,
  - chronienia siebie w sytuacji nacisku grupy,
  - radzenia sobie ze stresem,
  - otwartości i empatii.
- „Spotkania”. Program edukacyjno-wychowawczy J. Koczurowskiej. Głównym celem jest umożliwienie młodzieży czynnego kształtowania swoich poglądów i postaw wobec przestępczości oraz zagrożeń społecznych.
- „Trening zastępowania agresji” (ART) autorstwa Arnolda P. Goldsteina z USA. Program uczy umiejętności eliminowania niepożądanych społecznie zachowań – agresji i przemocy. Jego podstawowe komponenty to:
  - trening umiejętności i zachowań prospołecznych,
  - trening kontroli złości,
  - trening zasad etycznych i wnioskowania moralnego.
- „ Jak radzić sobie z trudnymi zachowaniami dzieci”- program umiejętności wychowawczych Carole Sutton. Adresowany jest do rodziców dzieci młodszych. Celem jest wyuczenie ich reagowania na trudne zachowania swoich dzieci (np. zahowania agresywne-złość) .

Niezwykle istotne jest kształtowanie u młodych ludzi postawy zdecydowanego sprzeciwu wobec stosowania przemocy i uczenie jej sposobów wyrażania sprzeciwu w konkretnych sytuacjach. Często bowiem młodzież przybiera postać biernego obserwatora w sytuacji krzywdzenia innych osób. Młodzi ludzie powinni wiedzieć, gdzie może szukać pomocy osoba

---

¹⁶ Tamże s. 89.

krzywdzona, jakie instytucje są powołane do jej udzielenia (np. pedagog szkolny, policja, poradnie psychologiczno-pedagogiczne, centra pomocy rodzinie).

Aby zapobiegać agresji i przemocy wśród dzieci i młodzieży w szkole, nie używając przy tym przymusu, trzeba przede wszystkim zrozumieć istotę przyczyn zachowań agresywnych i tego, co w rzeczywistości kryje się za takim agresywnym postępowaniem.

Problem agresji w szkole, zależy od bardzo licznych i różnych czynników, a co za tym idzie , nie ma prostych i automatycznych sposobów rozwiązań istniejących problemów. Szkoła powinna współpracować z rodziną i służyć jej doradztwem pedagogicznym.

System radzenia sobie z przemocą w szkole powinien przebiegać na trzech poziomach¹⁷:

- poziom pojedynczego ucznia (np. ofiary i agresora)
- poziom klasy
- poziom całej szkoły

i koncentrować się przede wszystkim na następujących sprawach:

1. identyfikacji zjawiska - Pierwszy krok procesu stanowi identyfikacja uczniów, którzy są podatni na zagrożenie przemocą, oraz identyfikacja osób, które stosują przemoc w szkole.
2. diagnozy stanu i potrzeb- ma za zadanie określenie, jakie działania należy przeprowadzić, aby zminimalizować zjawisko przemocy.
3. rozwiązanie sytuacji- to uruchomienie programów naprawczych, czyli najbardziej odpowiednich sposobów postępowania minimalizujących zjawisko przemocy
4. kontroli stopnia realizacji zamierzonych celów i ewentualnie podjęcie innych bardziej skutecznych kroków naprawczych, jak: grupy wsparcia, indywidualne poradnictwo, terapia grupowa, program pomocy koleżeńskiej, wspólny program wsparcia w szkole i poza nią.

Bardzo ważne jest zainteresowanie i zaangażowanie szkoły w rozwiązywanie problemu agresji. Szkoła musi uczyć młodzież jak radzić sobie w sytuacjach stresowych. Jej obowiązkiem jest tworzenie dobrego klimatu i sprawiedliwe traktowanie uczniów, wspieranie samorządności, uczenie funkcjonowania w społeczeństwie, oraz tolerancji dla innych kultur.

Podsumowując rozważania na temat istoty agresji warto podkreślić, iż jest ono stosunkowo szeroko obecna w życiu jednostkowym, rodzinnym i społecznym. Skala tego

---

¹⁷ Nolting H.: Jak zachować porządek w klasie. Gdańskie Wydawnictwo Psychologiczne, Gdańsk 2004. s. 119.

zjawiska zmusza do podjęcia działania w celu zapobiegania przemocy i jej zmniejszenia jej częstotliwości. Brak reakcji to przyzwolenie na przemoc, na upowszechnianie się zachowań agresywnych. Przemoc i agresja będą wtedy jeszcze częstsze , a ich formy bardziej wyrafinowane. Staną się swoistą normą w kontaktach międzyludzkich. Konieczne wydaje się uświadomienie celowości podjęcia działań naprawczych w tym zakresie i promowanie właściwych postaw wychowawczych. Im szybciej zrozumiemy znaczenie prawidłowych zabiegów wychowawczych , tym mniej wysiłków i środków potrzeba będzie na „leczenie” skutków rozległych patologii społecznych.

BIBLIOGRAFIA

- Dambach K.: Mobbing w szkole. Jak zapobiegać przemocy grupowej. GWP, Gdańsk 2003.
- Danilewska J.: Agresja u dzieci - szkoła porozumienia. WSiP , Warszawa 2002
- Frączek A. (red): Studia nad psychologicznymi mechanizmami czynności agresywnych. WPAN, Wrocław-Warszawa-Gdańsk 1979.
- Gaś Z.: Szkolny program profilaktyki: istota, konstruowanie, ewaluacja. MENiS, Warszawa 2003.
- Guerin S., Hennessy E.: Przemoc i prześladowanie w szkole. Skuteczne przeciwdziałanie agresji wśród młodzieży. GWP, Gdańsk 2004.
- Okoń W.(red.): Słownik Pedagogiczny. PWN, Warszawa 1984.
- Pospiszyl I. : Przemoc w rodzinie. WSiP, Warszawa 1994.
- Robertson J.: Jak zapewnić dyscyplinę, ład i uwagę w klasie. WSiP, Warszawa 1998 .
- Sillany N. : Słownik psychologii. Wydawnictwo „Książnica” , Warszawa 1994.
- Skorny Z.: Psychologiczna analiza agresywnego zachowania się. PWN, Warszawa 1968.
- Surzykiewicz J.: Agresja w polskich szkołach w relacjach uczniów o sobie i innych, w. Agresja i przemoc w szkołach polskich i niemieckich, red. Ostrowska K. , Tatarowicz J. CMPPP Warszawa 1998
- Szymańska J.: Programy profilaktyczne. Podstawy profesjonalnej profilaktyki. CMPPP, Warszawa 2002.